

tend hard werken met slecht materiaal . . . Al heel gauw stond je in de modder en in het water. Als het werk niet voldoende opgeschoten was, brak de hel los: dan werd het aan één stuk door trappen, slaan en schoppen.’¹ ‘s Middags’, aldus deze zelfde Puttenaar,

‘werden er ketels koffie op het werk gebracht; tijd om die te gebruiken was er echter niet en meestal werden ze, zonder dat we er een druppel van gehad hadden, voor onze ogen op het gras leeggegoten door de *Kapo*’s. ‘s Avonds opnieuw slootje springen . . . , weer in de goederenwagons gedreven en dan ging het doodmoe, uitgeput, met pijnlijke ledematen en een knagende honger ‘huis’ toe. Daar kregen we onze liter watersoep en dan met twee of drie man in één krib. Van rusten kwam niet veel en het was weer direct ‘s morgens vijf uur: de knuppels gingen weer omhoog.’²

Niet langer dan anderhalve week bleven de Nederlanders in Husum; de meesten hunner werden toen overgeplaatst naar een tweede nieuw *Aussenkommando* van Neuengamme: Ladelund (zie kaart IX op pag. 874). Dat was een nog primitiever kamp dan Husum: er waren vijf barakken voor niet meer dan driehonderd man – die werden nu gebruikt voor tweeduizend. Er waren geen kribben, er was geen stro en er was geen waterleiding – de gevangenen vervuilden dus snel. Bovendien was het kampregime nog strenger dan dat van Husum, moest er nog harder worden gewerkt en moest men weer naar de werkobjecten lopen. In rijen van vijf marcheerden de gevangenen naar de tankgrachten in wording – de zieken moesten mee. ‘Daar aangekomen konden de zieken’, aldus Donker, ‘natuurlijk geen spade vasthouden; wij legden ze dan in het natte gras neer en zonder dat er iemand naar om mocht kijken, lagen ze daar te sterven als beesten’ – veelal in de regen, in de wind. ‘s Avonds moesten wij die lijken dan op onze rug nemen en zo marcheerden wij dan naar het kamp terug.’³

Naarmate het werk aan de tankgrachten opschoot, werd die mars langer – het werd er tenslotte een van drie uur.

Midden december waren de tankgrachten gereed. Het *Aussenkommando*-Ladelund had toen zes weken bestaan – in die zes weken waren van de ongeveer tweeduizend gevangenen met wie het *Aussenkommando* was begonnen, ca. vijftienhonderd overleden, ‘15 december ging’, schrijft Donker, ‘het afgebeulde en uitgemergelde overschot in goederenwagons terug naar Neuengamme.’⁴

¹ ‘Verslag van mededelingen van J. Donker’ (12 aug. 1947), p. 4–5. ² J. Donker in *Het drama van Putten*, p. 121–22. ³ A.v., p. 128. ⁴ A.v., p. 130.